

M.T.UMUDOVA

e-mail: mahbuba@yahoo.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov küç., 23/822)

STANDART İNGİLİS DİLİNDƏ METAFORİK İSTORİZMLƏR*Açar sözlər: pragmatika, metafora, sistem, mətn, məna, xüsusiyyət.**Ключевые слова: прагматика, метафора, система, текст, значение, характеристика.**Key words: pragmatics, metaphor, system, text, meaning, feature.*

Mətnin, xüsusilə də bədii mətnin qurulmasında fəal iştirak edən vasitələrdən biri kimi metaforalar mədəni-koqnitiv freymə daxildir. Bu əlamətin linqvo-koqnitiv vahid kimi şərh olunması üçün dilçilikdə söylənilən nəzəriyyələri, eləcə də metafora ilə bağlı modelləri nəzərdən keçirməyi lazım bilirik. Metaforaların bu istiqamətdə öyrənilməsi XX əsrin 80-90-cı illərinə aiddir və C.Lakoff, M.Consonun adı ilə bağlıdır (1, s.29). Dilçilikdə onların bu nəzəriyyəsi metaforalar barədə diskreptor nəzəriyyə adlanır. Bu nəzəriyyəyə görə, metaforikləşmə iki bilik strukturunun qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Onlardan biri "mənbə"nin koqnitiv strukturu, ikincisi isə "məqsəd"nin strukturudur (2). Metaforikləşmə prosesində bir sıra məqsəd sahəsi mənbə bazası əsasında qurulur, yəni metaforik proyeksiya baş verir. Mənbə quruluşunun məqsəd quruluşunda təkrarı invariantlıq hipotezi adlanır. F.Devis qeyd edir ki, C.Lakoff ayrı-ayrı məqsəd sahələrinin əsas xüsusiyyətlərini cümlə və mətnlər səviyyəsində öyrənirdi (3, s. 499).

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək istərdik ki, metaforikləşmədə məqsəd sahəsi ilə mənbə sahəsi bir-birindən tamamilə fərqlənir, ekvivalent deyildir. Məqsəd sahəsi konkretlik, aydınlıq və bilik baxımından tam aydın deyil. Bununla bağlı C.Lakoff qeyd edir ki, metaforalar bizə təbiəti etibarilə daha konkret terminlərlə ifadə olunan mücərrəd mənanı başa düşməyə imkan verir. Bu ideya onun metaforik proyeksiyanın bir istiqamətliliyi ilə bağlı tezislərində öz əksini tapmışdır. Vaxtilə onun bu ideyası güclü tənqiddə məruz qalmışdı (4, s.26).

Metaforaların mənbə sahəsi koqnitiv nəzəriyyədə ümumiləşmiş şəkildə insanın həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Mənbənin bilik sahəsi obrazlar sxemi şəklinə təşkil olunmuşdur. Bu, insanla təbiətin bir-birinə daim fiziki təsiri dairəsində yaranan nisbətən sadə koqnitiv quruluşdur (5, s.126).

Müəyyən cəmiyyətin dil və mədəniyyət ənənəsi əsasında qeyd olunan mənbə sahəsi ilə məqsəd sahəsi arasındakı sabit uyğunluq konseptual metafora adlanır (6, s.144). Qərb mədəniyyətində konseptual metaforalar kifayət qədər çoxdur (məsələn: time is money (vaxt puldur); life is travelling (həyat bir səyahətdir) və s.). Konseptual metaforalar daha global məzmunlu koherent konseptual strukturlar yarada bilər ki, bu koqnitiv modellər adlanır. Koqnitiv model koqnitiv psixologiyada gəşətlənn (alman dilində *gestalt* - şəxsiyyət, obraz, struktur, XX əsrdə meydana çıxmış psixologiya ilə bağlı termindir) xüsusiyyətlərini xatırladan sırf psixoloji və koqnitiv kateqoriya adlanır (7, s.127).

Metaforanın diskreptor nəzəriyyəsində metaforik proyeksiya mənbə sahəsi elementlərinin məqsəd sahəsində funksionallığı özündə əks etdirir. Mənbə sahəsi ötürmə, daha doğrusu, çıxış sahəsidir, istinad nöqtəsidir, məqsəd obyektinə isə gəlib çatma sahəsidir. Beləliklə, bu iki amilin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında köhnəlmiş, hətta metaforalardan çıxmaq üzrə olan əlamətlərdən tutmuş, yeni yaranan funksional vahidlərə – metaforalara qədər cəmiyyətin mədəni həyatında möhkəm yer tutan, onun şüurunda mədəni freym kimi özünə yer tapan freymlər meydana gəlir (8, s.145).

Qeyd edək ki, metaforalarda göndəriş sahəsi ilə təyin olunmuş sahələr mürəkkəblilik baxımından müəyyən məhdudiyətlərə malik deyil. Əgər elementlər öz-özlüyündə mürəkkəb

olarsa, aydın məsələdir ki, metaforik proyeksiya alınmaz. Məsələn, “qanun müharibəsi”. Bu metaforada mənbə - “müharibə”dir, onun təyin sahəsi isə “qanun”dur. Müharibə ilə qanun iki konseptual sahə kimi kifayət qədər mürəkkəb struktura malikdir. Bu tipli metaforalarda, müvafiq sahələrin daxilində hansı elementlərin metaforik proyeksiya yaratdığını söyləmək çətindir. Metaforalarda belə bir qeyri-müəyyənlik ona gətirib çıxarır ki, qeyd olunan hallarda göndərilmə və daxilolma sahələri birmənalı mənalara toplusunu vermir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, metaforaların əsasında metaforik proyeksiya durur. Bu zaman diskret dil işarələri ilə qeyri-diskretlərin yaranma xüsusiyyəti aşkar olur. Məhz metaforaların qeyri-diskretliyi sonsuz sayda nəticələr yaradır. Biz öz həyat təcrübəmizdə çox şeyin metaforik şəkildə ifadəsini müşahidə edirik, diqqətlə fikirləşdikdə görürük ki, onlar saysız-hesabsızdır. Sonra duyuruq ki, sözlə qeyd olunan mənzərə arasında ekvivalent mübadilə vardır (9).

Bədii diskurs və metafora anlayışlarından danışarkən, dilçilik nəzəriyyəsində metaforik proyeksiyanın paradigmatik və sintaqmatik modelindən bəhs olunur. Paradigmatik modeldə mənbənin çoxluğu formal obyekt kimi nəzərdə tutula bilər. Sintaqmatik paradigmatikada isə, hər bir əksolunma obyektini siqnifikativ və denotativ diskreptorlardan ibarət olur. Paradigmatikada hər diskreptor gizli formada olur, lakin ünsiyyət zamanı bilik quruluşuna müvafiq olaraq onu bərpa etmək olur. Məsələn, “cold war” (soyuq müharibə). Bu cümlədə siqnifikativ diskreptor “cold” (soyuq), denotativ diskreptor isə “war” (müharibə) hesab olunur. Bunların hər ikisi bütövlükdə mükəmməl ifadə və məzmun quruluşu yaradır. Müharibələrin çoxluğu formal bir obyekt kimi mövcuddur, söhbət isə ümumi müharibə – dinamika ilə bağlıdır. Deməli, çoxluq denotativ diskreptora aid olub, metaforaların sintaqmatik və paradigmatik modelini yaradır. Məsələn, “army, military operation” (ordu, hərbi əməliyyat) məzmunu ilə bağlı siqnifikativ diskreptor “war” metafora modelini yaradır.

Bədii mətnlərdə işlənən metaforalar müxtəlif modellərə aid ola bilər. Məsələn: güclü model; zəif model; qarışıq model.

Güclü metafora modelində predmetlərdəki oxşarlıq ümumi diskreptorlar arasındakı paradigmatik əlaqə mövcud olur.

Əgər nəticə etibarilə oxşarlıq varsa, lakin paradigmatik əlaqə yoxdursa, bu zaman zəif metafora yaranır. Məsələn, çoxlu sayda müharibə və idman zəif metafora modeli vardır:

The leaders, the generals, of course, they didn't call it a retreat, they called it a redeployment (10, p.46). (Liderlər, generallar, əlbəttə ki, onlar bunu geri çəkilmək kimi qələmə vermədilər, onlar bunu cəbhə boyu qüvvələrin yenidən cəmləşdirilməsi adlandırdılar).

“Müharibə” konsepti “retreat” (geri çəkilmə) və “redemption” (yenidən qüvvələrin cəmləşdirilməsi) zəif metaforaları ilə əvəzlənmişdir.

Qarışıq model isə həm güclü, həm də zəif metafora yarada bilər. Məsələn, “war”, “fight”, “life”.

The war is not over everywhere, she was told. The war is over. This war is over. The war here. She was told it would be like desertion. I will stay here. She was warned of the uncleared mines, lack of water and food. She came upstairs to the burned man, the English patient, and told him she would stay as well (11, p.41-42). (Ona dedilər ki, müharibə hələ heç də, hər yerdə sona yetməyib. Müharibə başa çatıb. Bu müharibə başa çatıb. Buradakı müharibə başa çatıb. Ona deyildi ki, bu fərarilik kimi qələmə veriləcəkdir. Mən burada qalacağam. Onu hələ də təmizlənməmiş minaların olmasından, suyun və qidanın çatışmamasından xəbərdar etmişdilər. O, yuxarı mərtəbədəki yanmış adamın, ingiltərəli xəstənin yanına gəldi və ona dedi ki, onun özü də onun yanında qalacaq.)

Metaforanı ixtisar olunmuş müqayisə adlandırmışlar (12, s.112). Metaforaların indiki inkişaf səviyyəsində bunlar arasındakı oxşar cəhətlər və mahiyyət etibarilə yaxınlıq yuxarıda deyilən faktları tam təsdiq edir. Adətən, məcaz kimi, müqayisələrdə *as...as* (necə varsa eləcə də), *like* (elə olduğu kimi), *as if* (elə bil ki necə varsa eləcə də), *of course* (əlbəttə) və s. elementlərdən istifadə olunur. Həmin elementləri bədii diskursda nəzərdə tutulmuş mənaya

xələl gəlməklə ixtisar etmək olur. İş ondadır ki, ixtisar zamanı təkcə formal sadələşmə deyil, məzmun da öz bədii obrazlılığında xüsusi dəyişikliyə uğrayır. Bu da ifadə lakonikliyi və məzmunun ifadə dolğunluğu ilə bağlıdır. Bədii mətnlərdə işlədilən metaforalara müraciət edək:

He is a great fish and I must convince him, he thought. I must never let him learn his strength nor what he could do if he made his run. If I were him I would put in everything now and go until something broke. But, thank God, they are not as intelligent as we who kill them: although they are more noble and more able (15, p.49). (O, elə-belə adam deyil və mən onu inandırmağımı, deyə o düşünürdü. Mən heç vaxt imkan verməməliyəm ki, o, nə özünün gücünü, nə də bir iş görmək fikrinə düşsə nəyə qadir olduğunu öyrənsin. Onun yerində olsaydım indi hər şeyi ortalığa qoyardım və işdən bir iş çıxmamış çıxıb gedərdim. Lakin Allaha şükür olsun ki, onlar bizim qədər, o kəslər ki, onları öldürür, dərrakəli deyillər: baxmayaraq ki, onlar daha alicənab və daha qadir adamlardır).

But beside the missionary the only white man who lived on Baru was Ginger Ted, and he, of course, was a disgrace to civilization (13, p.8). (Lakin missionerin yanında dayanan və Baruda yaşayan yeganə ağ adam Cincer Ted idi və o da albəttə ki, sivilizasiya üçün bir rüsvayçılıq nümunəsi idi).

Verilmiş müqayisə *fish* ilə *we* (human) və ya *Ginger Ted* ilə *disgrace to civilization* arasında aparılır. Ancaq *Ginger Ted was a disgrace to civilization* deməklə *of course* hissəsini ixtisar etmək olur və buradan lakoniklik yaranır. Ancaq müqayisə predmetləri olduğu kimi qalır və metaforanın əsasını təşkil edir. Beləliklə, nəticədə müqayisə modeli ilə metafora modeli arasında fərq yaranır, çünki müqayisənin əsasında tutuşdurma, müqayisə durursa, metaforalarda müqayisə sanki gizli qalır, mənə köçürülməsi ön plana keçir. Deməli, söhbət təkcə ixtisardan getmir, ixtisar nəticəsində yaranan modeldən gedir. Ona görə də metafora bənzətmədən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Metafora obyektiv reallığın dərk edilməsi, onun adlandırılması, bədii obrazın yaradılması və mənanın törəməsi üsullarından biridir. Onlar koqnitiv, nominativ, bədii və fikir yaradıcısı funksiyasına malikdir. Metaforik üsulla müxtəlif siniflərə malik obyektlər yaxınlaşır. Xüsusilə poetik metaforalarda məzmunca uzaq olan obyektlər sinfinin yaxınlaşması daha ciddi hiss olunur. Metaforikləşmə zamanı iki obyektlər sinfi və onların əlamətləri iştirak edir. Burada obrazlılığı yaradan isə obyekt və ya subyektin fərdi əlamətlərinin digər varlıqlar sinfinin üzərinə köçürülməsindən ibarətdir, yəni obyektin üzərinə ona aid olmayan başqa keyfiyyət köçürülür və reallıq içərisində qeyri-reallıq yaranır.

Metaforaların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların nominativliyə malik olduğundan ləqəblər bu yolla yaranır. Məsələn, E.Heminqveynin məşhur "The old man and the sea" əsərinin adı və yaxud M.Ondaatjinin məşhur romanının adı "The English Patient" və s. leksikada bu üsulla yaranan söz yaradıcılığı texniki üsul adlanır.

Bəzən başqa predmetlərə aid əlamətlər insanların üzərinə köçürülməklə bəzi sifətlər ritorik mühitə daxil olur, yəni onlar sifətlik anlayışından uzaqlaşır nominativ mənanı daşıyır. Məsələn: *Artson was too acute to wonder (14, p.106). (Artsonu təəccübləndirmək elə də asan iş deyildi).*

Və yaxud:

Oh, she was sweet, Harry!(14, p.77). (Hari, o (qız) çox sevimli bir qız idi!)

Ümumilikdə, metaforikləşmə zamanı əlamət köçürülməsi insan-təbiət, təbiət-insan və s. modelləri üzrə baş verir. Məsələn:

I wish I was the fish, he thought, with every thing he has against only my will and my intelligence (15, p.50). (O özünün iradəsi və zəkasına yönəlmiş nə varsa hamısının əksinə düşündü ki, kaş o, balıq olaydı).

Burada metaforik model məhz mənə köçürmələri əsasında formalaşmışdır.

Metaforalar istiqamətinə görə, konkretdən mücərrədə doğru yönəldə bilər (hot line, brilliant idea (qaynar xətt, parlaq ideya) və s.).

Əlamət metaforaları "görünməyən dünyanı" ifadə edən sözləri formalaşdırır. Söhbət ona görə görünməyən dünyadan gedir ki, metaforalar xəyalən başqa əlamətlə real predmeti, yəni predmetə aid olmayan əlaməti xəyalən real predmetlə bağlayır. Hər bir subyektdə metaforik düşüncə onun həyatı duymaq həssaslığından, bunun üçün onda olan elmi-mədəni bilgilərdən asılıdır. Bu zaman assosiasiyalar metafora müstəvisinə çıxarılmış komponentlərdən də asılı olur. Məsələn, *bright personality*. Parlaqlıq hər hansı əşyanın xüsusi əlaməti olub, işıqlılıq, cəlbedicilik, aydınlığı özündə birləşdirir. İnsan anlayışı müstəvisinə onu çıxartdıqda, artıq o, insan amili ilə bağlanmaqla əsl dəyərli insan anlayışını yaradır. Deməli, metaforalar təkcə məzmun köçürülməsi deyil, metafora müstəvisinə çıxarılarəkən əlamət, keyfiyyət və s. məzmunlu sözlərin yeni mühitdə, yeni situasiyada yenidən dəyərləndirilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Dilçilik Ensiklopediyası. Bakı: Mütərcim, 2006.
2. Aristotle. Rhetoric. Cosimo, Inc., Jan 1, 2010.
3. Brian L., Michael R. (eds.). The Oxford Handbook of Continental Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 2007.
4. Campbell J., Bill M. The Power of Myth. UK: Knopf Doubleday Publishing Group, 2011.
5. Halliday M.A.K. An Introduction to functional Grammar. Edward Arnold. (Publishers) Ltd, 1985.
6. Kahan J. "Historicism." Renaissance Quarterly, vol. 50, No. 4, 1997.
7. William Sh. Macbeth. Published in London, created 1623.

M.T.Умудова

Метафорические историзмы на стандартном английском языке

Резюме

В статье рассматриваются метафорические историзмы в стандартном английском языке. Во-первых, он дает некоторую информацию о метафорах. Метафоры упоминаются как культурно-познавательный фрейм. Утверждается, что это один из инструментов, который активно участвует в построении текста, особенно художественного текста. Кроме того, в статье затронуты метафорические историзмы.

M.T.Umudova

Metaphoric historicisms in standard English

Summary

The article deals with the metaphoric historicisms in Standard English. It firstly gives some information about metaphors. Metaphors are mentioned as the cultural-cognitive frame. It is stated to be one of the tools that actively involved in the construction of the text, especially the literary text. Besides, the metaphoric historicisms have also been touched upon in the article.

Rəyçi: filol.e.d., prof. Ç.Qaraşarlı

Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2021